

Zdravstvena problematika u Gazophylaciumu Ivana Belostenca

Vladimir Dugački

Hrvatski liječnički zbor

Hrvatsko društvo za medicinsko nazivlje

SAŽETAK: Rad se temelji na analizi zdravstvene problematike u *Gazophylaciumu*, enciklopedijskome rječniku hrvatskoga pavlina Ivana Belostenca. Svojim rječničkim bogatstvom *Gazophylacium* nimalo ne zaostaje za onodobnim europskim rječnicima, a zdravstveni savjeti koje Belostenec donosi usklađeni su sa suvremenim medicinskim znanjem. U radu je pozornost pridana zdravstvenim savjetima, nazivlju za zdravstveno osoblje i zdravstvene ustanove, kao i nazivlju za liječnički i ljekarnički pribor, te posebno okulističkom nazivlju. Iako je danas velik dio savjeta male vrijednosti, naglasak je stavljen na korisne ljekovite biljke i ljekovite postupke.

Ključne riječi: *Ivan Belostenec; Gazophylacium; povijest medicine; medicinsko nazivlje*

Uvod

Životno je djelo pavlina Ivana Belostenca (Varaždin, oko 1594 – Lepoglava, 1675) dvojezični i dvodijelni *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* (drugi, ne sasvim dotjeran dio nosi naslov *Gazophylacium illyrico-latinum*). Taj je rječnik enciklopedijskoga značenja, opsega oko 2000 stranica, tiskan u Zagrebu 1740. godine, 65 godina nakon autorove smrti, i s nekoliko desetaka tisuća riječi jedan je od temelja hrvatskoga nazivlja u baroknoj epohi sjeverozapadne Hrvatske.¹

Prvi među živim europskim jezicima koji je dobio svoj veliki enciklopedijski rječnik bio je talijanski jezik (1612) i na njemu je radila cijela skupina stručnjaka sa specijalizirane jezične akademije, slično kao i na velikome francuskom rječniku Akademije u Parizu 1694. U razdoblju između pojave tih dvaju prvih velikih europskih rječnika izrađuje Ivan Belostenec svoj rječnik, posve samostalno, u pavlinskome sa-

¹ Usp. Belić 1925: 161; Dukat 1923; Dukat 1933; Hraste 1955; Vončina 1973; Vončina 1983; Šojat 1978; Gostl 1995; Szabo 2005; Dugački 2005; Korade 2005; Sekulić 2005.

mostanu Svetice kraj Ozlja, nedaleko od uvijek nemirne granice s Osmanlijama, s oskudnim izvorima, bez dovoljnoga broja prethodnika, jer ni *Dictionarium* Fausta Vrančića iz 1595. ni *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje iz 1649–51. nisu po opsegu ni izdaleka slični *Gazophylaciumu*, a *Dictionar* Jurja Habelića tiskan je 1670., u doba kad je Belostenec bio već u završnoj fazi rada. Sa svojim rječničkim blagom i drugim bitnim značajkama Belostenčev *Gazophylacium* ne zaostaje za ostalim leksikografskim radovima u tadašnjoj i kasnijoj Europi pa je to – kako navodi izdavač pretiska iz 1973. – *prije svega dokaz izvanredne upornosti, znanstvene savjesnosti, velike kulture njegova autora; ujedno je to i monumentalno svjedočanstvo o vitalnosti kulture jednog malog naroda, kulture koja je održala svoj kontinuitet čak i onda kada je i sama etnička egzistencija bila ugrožena* (pretisak, pogovor, str. LV).

Listajući stranice toga enciklopedijskog rječnika stječe se dojam o golemoj Belostenčevoj erudiciji, koja nam pušta da na temelju njegove građe rekonstruiramo više ili manje vjerno ne samo Belostenčeva znanstvena shvaćanja, već i poimanja hrvatskih kulturnih krugova njegova doba. U radu ćemo se osvrnuti na neke medicinske segmente, imajući vazda na umu da se ne radi o godini 1740., kad je Rječnik objavljen, već o sredini XVII. stoljeća kad je nastajao.

Svakome tko prolista *Gazophylacium* ponajprije će upasti u oči velik broj zdravstvenih savjeta. Rječnik sadrži i druge korisne savjete za puk (gospodarske naputke, poučne poslovice), no daleko su najbrojniji oni koje Belostenec daje za liječenje pojedinih bolesti. Pisani bez određenoga pravila, koji put na latinskom, koji put na hrvatskome jeziku, ti su savjeti bili namijenjeni pismenim ljudima – svećenicima i učiteljima – da ih oni dalje usmeno prenose puku. U ovom će se radu posebna pozornost posvetiti zdravstvenim savjetima i medicinskom nazivlju. Izvorni nazivi iz Rječnika donose se u kurzivu, ali u današnjoj grafiji, a kod ljekovitih biljaka donose se njihova danas uobičajena hrvatska botanička imena te znanstveni latinski nazivi.

Zdravstveni savjeti za puk

Za liječenje rana, zaustavljanje krvarenja (*kervotočine*) i sl. Belostenec preporuča biljke *gavez* (*Symphytum officinale*), *kervnjak* (ženska pavenka, *Vinca minor*), *Sideritis heracleum* (očist, čistac; Belostenec ne donosi hrvatskoga naziva, već navodi da *Sideritis kerv* *vstavlja i rane od oružja učinjene vrači*) i *jezičec* (stolisnik, sporiš, *Achillea millefolium*). Za stolisnik napominje da se naziva još i *militaris herba* ili *stratiotes* (vojnička trava, hajdučka trava) jer namočen u ulju liječi sve rane zadobivene mačem, i to u roku od pet dana, a osim toga njegov svježi sok, uliven u uho, zaustavlja krvarenje kod hemoroida. Sve ove biljke sadržavaju dosta trijeslovina pa su se često koristile u pučkom liječništvu za zaustavljanje vanjskih i unutrašnjih krvarenja.

Za vađenje tanadi iz rana rabi se kukac *govnoval* (govnovalj, kotrljan, *Scarabaeus pillularius*): *kukec kajti globušce² iz lajna³ konjskoga i volovskoga napravlja i valja po puteh, koje dobro je postaviti v jamicu gde je gdo vstreljen i če je globuš⁴ v nutre, ar ga hoče van izvleči* (loptice od izmeta kotrlja i *Copris hispanus*, kojeg Belostenec također naziva *skarabejem*, a koji na glavi ima roščić koji služi kao amulet protiv groznice: *rogač kukec, kojega roge decu na vratu proti zimlice nose*). Modrice (*černjavke*) iscjeljuju se ako se na njih stavi svježi sir s medom ili ako se oblože svježim ovčjim krznom.

Protiv grčeva u trbuhu (*zavijavice*) Belostenec preporuča *koper* (kopar, *Anethum graveolens*), *gorsku* ili *konjsku meticu* (gorska metvica, *Calamintha officinalis*), *bobonjak* ili *kreš* (grbanj, kreša, *Lepidium sativum*) te osušen zečji želudac ili pak pticu *škrca* (poljska ševa, *Alauda arvensis*). Kod *griže* ili *sardobolje* koristi pečena ptica *branjug* ili *borovnjak* (drozd, *Turdus pilaris*), kod ostalih proljeva (*terbušnog tečenja*, *drisnice*, *črevnice*, *gusto sranice*, *odpertja tela*) cvijet *beršljena* (bršljan, *Hedera helix*) te biljka *zajča noga* (zečja noga, *Trifolium arvense*) popijena u vinu. Naprotiv kod tvrde stolice (*zaperte naravi*, *zapertog tela*) koriste *dinja* (*Cucumis melo*) i *bob* (*Vicia faba*).

Kod glavobolje (*glave boli*) pomaže obična trava stavljena na čelo te sok *cikori-je* (vodopija, *Cichorium intybus*) s ružinim octom, tučeni hren te kuhani mozak vrane (to je jedan od principa pučke medicine *similia similibus*, tj. da se slično liječi sličnim, dakle bolest glave mozgom), a kod zubobolje *zubna trava* (crna bunika, *Hyoscyamus niger*), *pitomi tarkun* (*Anacyclus pyrethrum*), kojega se korijen kuha u octu, a zatim se time peru zubi. Zubobolju (*zubnu bol*) ublažava i kost »morskoga zmaja« (*Draco marinus*), kojim se ozubina (*zuberina*) tare do krvi, a kod otežanog izbijanja zubi preporučuje da se djeci daje maslo s medom. Spominje se još jedan amulet: nošenje vučjega desnog očnjaka oko vrata sprečava u djece zubobolju, a i druge bolesti. Za grlobolju dobre su pak *gerla trava* (*Uvularia*) i *šćirica* ili *S. Petra trava* (crkvina, *Parietaria officinalis*), koja se stučena i pomiješana s octom i raženim brašnom stavlja kao oblog na grlo.

Kod uloga, podagre (*vulog nog*, *vulog ruk*) koriste stavljanje toplih obloga od mlijeka ili od ulja i žumanjca, te obloga od *lobode* (*Atriplex hortensis*), satrte zajedno sa salitrom, medom i octom. Bolnim zglobovima (*kotrigov bol*) pomaže korijen *volovskog lopuha* (*Lapathum bovinum*) popijen u vinu, a križbolju ublažava srce ptice *futača* (pupavac, *Upupa epops*). Za istjerati mokraćni kamenac (*kamenec vu človečjem mehuru*) dobri su *šafiran* (*Crocus sativus*), *ščulec* (*Crithmum maritimum*) te mišji izmet, kojim se namaže trbuh. Stavljanje odrezanih noktiju na pupak bolesniku

² Kuglica.

³ Izmet.

⁴ Kugla, tane.

preporučuje se kod *vodenoga betega*. Kod *suhoga betega*, tj. sušice, koriste *žalfija* (kadulja, *Salvia officinalis*), osušena, stučena u prah i tako popijena, *pljučna trava* (plućnjak, *Pulmonaria officinalis*) ili pak grudice načinjene od staroga sala. Protiv kašlja (*kašelj, grohot*), osim kadulje i lizanja soli, pomaže dim *konjskoga* ili *oselskoga lopuha* (biljka konjsko kopito, podbjel, *Tussilago farfara*), koji se inhalira kroz šuplju trstiku.

Za umobolne (*bezpametne, nore, lude, mahnite, manene, blazene, koji blude pametjum*) dobra je čemerika, kihavec, kukujek (kukurijek, *Helleborus niger*), pa Belostenec navodi stih: *Kihavca mu treba vzeti, ar ne vnogo pri pameti*. Kod padavice (*opadavice, velikoga betega*) valja bolesniku nosnice namazati kornjačinom žuči, a dobra je i biljka *artemon*, koja se tako zove jer je *Artemon Doctor ili vračitel – kak Plinijuš piše – suproti velikomu betegu daval piti iz lubanje človeka zežganoga, suproti kojemu betegu nekoji stanovito vračtvo vele, ostrugati zgora na verhuncu lubanju človeka obešenoga i dati betežniku popiti*. I inače se Belostenec pri donošenju »receptata« često poziva na antičkoga pisca Plinija Starijeg i njegovo enciklopedijsko prirodoznanstveno djelo *Naturalis historia*.

Kod ugriza bijesnoga psa (*proti vgriznenju stekloga psa*) koriste *pesja roža*, tj. korijen divljega šipka (*Rosa canina*) ili pak kokošji mozak (kao da su naši stari već naslutili da je bjesnoća bolest središnjega živčanog sustava!), a kod ujeda zmije (*kače*) kadulja ili *češnjak* (*Allium sativum*). Protiv *bradavki* (bradavica) Belostenec preporuča mazanje sokom *podsunčenjak trave* ili *sunčene rože* (*Heliotropium, Verrucaria*), a protiv *lišaja* trljanje octom u kojem se kuhala zimska divlja smokva (*Ficus carica silvestris*). Domaća *repa* (*Brassica rapa*), stavljena vruća na noge, dobra je protiv ozeblina (*nazeba, nazebenje pete*). Kod ćelavosti (*čeljavice, puznenja lasih ili plešivosti*) Belostenec je oprezan i ne daje izravan savjet, nego navodi da Plinije preporučuje jezikovu travu (*linguae herba*), koja raste oko izvora, a korijen koje se skuha i satire. Belostenec ne navodi točno koja je to biljka jer u njegovu rječniku postoji nekoliko biljaka nazvanih jezikova trava: *jezik pesja trava* (pasji jezik, *Cynoglossum officinale*), *jezik jelenski drač* (jelenjak, jezičac, mačji jezik, *Scolopendrium vulgare*) i *jezik volovska trava* (volovski jezik, *Anchusa officinalis*), dok u suvremenoj botanici postoji još čitav niz naziva, kao janjeći jezik, vučji jezik, zmijinski jezik i dr.

Među zdravstvenim savjetima koji se mogu naći u *Gazophylaciumu* nisu samo savjeti za liječenje pojedinih bolesti, nego i za njihovo sprečavanje, pa tako Belostenec na dva mjesta, i to s usklikom, napominje *Siliginis farina curatur!*, tj. valja se čuvati ražena brašna. Naime ono, onečišćeno raženom glavnicom (*Claviceps purpurea*), može izazvati teško trovanje: ergotizam ili *ignis sacer, S. Antona ogenj*.

Iako je većina ovih savjeta male vrijednosti, u Rječniku ima i doista korisnih ljekovitih biljaka⁵ i dobrih ljekovitih postupaka (primjerice topli oblozi kod bolesti

⁵ Kušan 1938.

zglobova). U to doba, kad je u Hrvatskoj liječnika bilo malo, takve su upute bile više nego dobrodošle te bi Belostenčev *Gazophylacium*, da je tiskan u doba kad je napisan, dakle sedam desetljeća prije, uz malobrojne ljekaruše⁶, uz oskudne zdravstvene upute u kalendarima i obrednim priručnicima te uz salernske regule⁷, bio jedan od glavnih izvora zdravstvenih savjeta i uputa za puk.

Nazivi za zdravstveno osoblje

U doba Belostenčeva rođenja u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji nema ni jednoga školovana liječnika. Tek 1603. u Hrvatsku dolazi prvi zemaljski liječnik, Daniel Thery iz Ružemberka, 1606. namješten je prvi zemaljski ljekarnik, Jakob Gasparini, a tek od sredine XVII. st. uzimaju se u državnu službu po dva liječnika sa sjedištima u Zagrebu i Varaždinu.

Belostenec za liječnika bilježi nazive *vrač* ili *vračitel*, a posebno donosi izričaje *varaški vrač vulgo arcet* (prema njemačkom Arzt) i *vrač koji na postelje ležeće vrači* (clinicus). Daje i izričaj *zvračitel* (sanator), što bi ukazivalo na uspješnog liječnika koji je bolest izliječio, no isto tako navodi izričaje *vračitel vu svoje meštrije nevučen ili koji nezna vračtva prepisati betežniku* te *vrač zločest i nerazumen*. Za ove je izričaje Belostenec imao dobrih primjera u hrvatskim državnim liječnicima Jeronimu Puljiću i Hanibalu Butoniniju, koji su kao loši liječnici 1643., odnosno 1649. zaključkom Hrvatskoga sabora otpušteni iz službe. Državnim je liječnicima Sabor određivao plaće, no takva *vračitela plaća* nije bila velika: između 50 i 200 rajnskih forinti. Sabor je također domaćim sinovima osiguravao stipendije za studij na stranim sveučilištima pa Belostenec navodi termine *škola vračtva* i *dijak koji se vračtva vuči*. U Belostenčevo su doba prisutne velike suprotnosti u medicini: to je doba kad Marcello Malpighi uvodi mikroskopsku anatomiju, ali u isto vrijeme još velik dio liječnika postavlja dijagnozu promatranjem mokraće (uroskopija, uromantija), a da vrlo često uopće ni ne vidi svojega pacijenta. U Rječniku se stoga može naći izričaj za mikroskop (*steklo jedno očno čez koje se kaj vekše vidi neg je*), ali dakako i za urinal (*čisto, belo i svetlo steklo za pregledanje vode človečje*). Binokularni mikroskop spominje kao *steklo čez koje se obemi očima gledati more*, a uromant kao *prorok betega ali zdravja iz scaline*.⁸

⁶ Ljekaruše, pučke zbirke recepata i uputa o liječenju, koje su pisali laici na temelju usmene predaje i vlastitoga iskustva, potječu ponajviše iz XVII. i XVIII. st., a sačuvane su uglavnom u rukopisu.

⁷ »Regimen sanitatis Salernitanum« ili »Flos medicinae« donosi upute o liječenju i higijenske propise prve zapadnjačke medicinske škole, osnovane u južnotalijanskome gradu Salernu u IX. st. Pravila, napisana potkraj XIII. st., bila su vrlo popularna, stoljećima su se prepisivala u izvorniku i brojnim prijevodima, pa tako hrvatski prijevod iz 1768. predstavlja prvu knjigu medicinskoga sadržaja tiskanu na hrvatskome jeziku.

⁸ Mokraćá.

Uz diplomirane liječnike (liječnike-fizike) postojali su i ranarnici (*vrač koji rane vrači, vračitel ran, žilo-puščavec, barber*), koji su svoja znanja najvećma stjecali naukovanjem, poput ostalih obrtnika. Primalju naziva *baba pupkorezna* ili *stiskulja*, a za veterinare koristi izričaje *vrač konjski* ili *vrač volovski*.

Nazivi za zdravstvene ustanove

U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u Belostenčevo doba djeluje i nekoliko hospitala. U Zagrebu se, uz gradečki hospital sv. Marije, kaptolski sv. Elizabete, vlaško-ulički sv. Antuna i leprozorij sv. Petra u podgrađu, upravo u Belostenčevo doba, sredinom XVII. st., gradi glavni gradski hospital ispod Kamenitih vrata u Dugoj ulici, a za vrijeme haranja kuge podiže se 1648. u Vugrovcu hospital za okužene. Uz navedene, u XVII. st. djeluju još hospitali u Varaždinu, Krapini i drugdje. Uz dvije postojeće ljekarne – gradečku »K crnom orlu« i kaptolsku »Sv. Mariju« – Zagreb 1643. dobiva i treću ljekarnu koju su osnovali isusovci pri svojem samostanu, a ljekarne tada imaju i drugi gradovi (Varaždin, Ivanić-Kloštar i drugi). I u kupalištima i u barbirnicama puštala se krv, vadili zubi i izvodili manji kirurški zahvati, što nije ni čudno jer su ranarnici, brijači i kupalištari bili ujedinjeni u isti ceh.

Što se tiče naziva za zdravstvene ustanove, hospital⁹ se naziva *špital, stan ubogeh i nemoćneh* ili *betežneh* i *nemoćneh hiža*, odnosno *hiža za betežnike*. Od posebnih ustanova tu su leprozorij (*špital gubaveh*) i umobolnica (*norcev hiža*). Kao osoblje *špitala* spominju se *čvvar špitalnikov* ili *čvvar betežnikov*, odnosno *priglednik špitala, špitalski gospodar ki pasku nosi na špital*. Prostorija u kojoj radi ranarnik zove se *barbernica*, a nazivi za ljekarnu su *apoteka, pateka, patikarnica* ili *vračilnica*. U higijensko-zdravstvene ustanove spadaju i kupališta (*kupelna hiža, kupel, banja*), pri čemu posebno valja razlikovati *vručū kupel* (kaldarij), *mlačnu* (tepidarij), *merzlu* (frigidarij) te *potnu kupel*,¹⁰ *potišče* ili *znojšče* (sudatorij).

Nazivi za liječnički i ljekarnički pribor

Posebno je zanimljivo iz Belostenčeva rječnika rekonstruirati ranarnički instrumentarij onoga doba: *Želešce barbersko kēm se žile odpiraju*¹¹ ili *sekalce žilno, nožic za obrezavanje rane, želešce kēm se meso gnjilo iz kosti reže, želešce kēm se vadi* (dakle

⁹ Hospitali, koji datiraju još iz srednjega vijeka, bili su više ubožnice i nemoćnice negoli zdravstvene ustanove.

¹⁰ Pot – znoj.

¹¹ Puštanje krvi rezanjem žile (venesekcija, flebotomija) bio je jedan od vrlo raširenih načina liječenja gotovo svih bolesti jer se smatralo da se time uklanja »nečista krv« ili štetna punokrvnost (plethora). Usp. bilješku 15.

hvataljka, pinceta), *želešce kêm se glubina rane išče* (sonda), *stenj barberski*¹² *ki se v ranu meče*, *želešce kêm se stenj iz rane jemlje*, *želešce kêm se kamenec iz srama jemlje*,¹³ *želešce kêm se flašter rasteže*, *želešce kêm se ribje koščice iz gerla vade*, *želešce kêm se kurja oka z korenjem zrezavaju*, *špricalka kûm se gerlo zašpricava*, *vušesna špricalka ali cevčica čez koju se vuha zalevaju*, *zubatka ili pelikan*, tj. *želešce kêm se šupli i zjedeni zubi vade*, *kleščice kêmi barberi potreninu zubov van vade vulgo kozja noga, rog barberski*,¹⁴ *kupica z kojum se kerv van jemlje* i naravno obvezatan klistir: *krišter*, tj. *vutrobe i črev po zadnjem kraju očišćenje*. U kupalištima su se stavljale *piavke*, tj. pijavice i raznovrsni melemi ili *flašteri*.

Ljekarnika Belostenec naziva *apatekar* ili *patekar*, no također donosi i termin *globušcev vračnev načinitel* (pilularius). Među pilulama (*globušec ili zernce vračitelno*) koje ljekarnik spravlja posebno spominje pilule protiv groznice (*zimlične pilule*). No u ljekarnama se prodaju i razne masti i ulja, kao *zimlično olje*, *mast proti boli gerla*, *mast proti vužganju kotriga*, *persna mast*, *žilna mast* (žile u značenju živaca, dakle unguentum nervale), *mast proti srabu*, nadalje razni prašci poput: *za rane prah*, *kerv vstavljajuči prah*, *skup stiščuči prah* (pulvis stypticus), *prah proti hunjavice*, *prah telo odpirajuči*, *prah bol vtažujuči*, *prah glavni* (protiv glavobolje), *potni prah* (za pospješenje znojenja), *prah proti čemeru*,¹⁵ zatim tekućine za grgljanje (*vračstvo za gerganje*, *voda za zesnaženje gerla*), a napose razni melemi ili *flašteri*: *f. koteri ranu vrači*, *f. koji ranu vkup vleče*, *f. koji tverdu ranu čini*, *f. koji meso mehko čini*, *f. koji kožu razjeda*, *f. koji vkup gnoj spravlja*, *glavni f. (koji razbitu glavu vrači)*. Sastav tih ljekarija uglavnom ne navodi (spominje primjerice *flašter koji iz cvetja i njegovih mladice i sala vkup, ter opiha*¹⁶ *biva, rodečem ženam hasnovit*, zatim *stanovita dreva smola kâ rane skup vleče, v Apateke Gummiu zovu*), tako da ne znamo koje bi to bilo *vračstvo proti vsakom betegu*, koje se u Rječniku spominje. No, svjestan da se lijekovi ne mogu uzimati kojekako, nego u određenim dozama, Belostenec kod latinskog izričaja *bolus*, osim zalogaja hrane, navodi: *Doktori ili vrači Bolum zovu una pharmachi dosim, falat*¹⁷ *vračstva ili purgatije, koji se ima na jednoč vzeti*.

¹² Stijenj, fitilj, načinjen od tkanine, stavljao se u ranu da se ona prerano ne zatvori. Time se omogućavalo otjecanje krvi i sokova iz onečišćene rane.

¹³ Sram označava muške ili ženske genitalne organe, no u ovom se slučaju radi o mokraćnim organima.

¹⁴ Stavljanje ugrijanih kupica ili rogova na prethodno urezanu kožu služilo je također za puštanje krvi jer se njihovim hlađenjem stvarao negativan tlak koji je isisavao krv. Isisavanje krvi postizalo se i stavljanjem pijavica (*piavki*) na kožu leda ili nogu.

¹⁵ Otrov.

¹⁶ Celer (*Apium graveolens*).

¹⁷ Komad.

Okulističko nazivlje

Anatomski dijelovi ljudskoga tijela vrlo su iscrpno obrađeni, kao i njihova patologija. Kao primjer neka nam posluži oko. *Oko* je smješteno u *očnoj jamici* koju okružuju *kosti očne*. Izvana ga prekrivaju očne *zaklopnice*, *oklopnice* ili *priklopnice*, odnosno *migavice*, *vije* ili pak *gornja i donja mezdra*¹⁸ *ka oko zakriva*, *gornja i donja kožica*, na rubu kojih rastu *pleve* ili *trepavični laseki*. Poviše gornje vjeđe nalazi se *oberva*, tj. *kožica oberh oka z lasmi kod nadstrošek na obrambu oka*. Kad se promotri oko, razlikuju se sa strane *očni zakutek*, *kut* ili *kraj*, a u sredini *očno jederko*, *černo posred oka* ili *zenica*, oko koje je *kolobar očni* (šarenica). Oko je sastavljeno od triju ovojnica: *mesna očnih mezdra pritverda* (bjeloočnica), *kožica grozdena pričerna v sredine oka* (uveja) i *mrenica očna* (mrežnica), a u samoj se očnoj jabučici nalazi *kristalska očih fajtnoća*¹⁹ (leća). Iza očiju su vidni živci: *žilice očne* (ili *žilice vidne*) *kê vidu pomažu*.

Osnovna funkcija oka je *vid* ili *videnje*, *videnja moč*. U normalnim je okolnostima *vid bister*, tj. postoji *svetlost* ili *bistroća oka*, odnosno *očno dobro videnje*, u protivnom postoji *videnja tupost* ili *temnost vida* sve do *slepote* ili *sleposti*.

Od patoloških stanja vjeđa Belostenec uočava lagofthalmus (»zečeje oko«): *koji odpertimi očmi kot zajec spi*, *kojemu gornja pleva ili oberva vsigdar odperta stoji*, otok vjeđa *obervih natečenje*, zatim *jačmenec*, ispadanje trepavica (madarozu): *očnev plev puznenje*, uvrnutost trepavica (trihijazu): *očni beteg gda obervih lasi v oko rastu i spati nedadu*, *plev očnih nutarnja okornost*²⁰ *te aegilops*, *beteg on na očiju*, *kada poleg nosa iz kuta onoga smrad nekoi neprestance teče i mezdre očih pleve*, koji bi se mogao poistovjetiti s kroničnim ulkusom ili rakom kože vjeđa.

Najčešće su dakako upale vanjskog dijela oka: *vužganje očih*. Pri tome oči mogu biti *fajtne suzne*, *kermežljive*, ili pak postoji *očna serbečica*²¹, odnosno *očna bol suha gda iz njih nikaj ne curi neg su čerljene i serbe*. Na oko se može navući pterigij: *naočnjak*, tj. *tverdina okolu oka kakti nohet*²² ili pak kao posljedica upale ostaju manja rožnična zamućenja, makule: *bele u očih skrune*²³, ili veća zamućenja, leukomi: *očna belina*, *bel oka*, *mrena*, *mezdra na oku*. Belostenec spominje još i patološko stanje, koje se latinski naziva argema, a objašnjava da je to *beteg na očeh gda mozoli*²⁴ *kolobar očni*

¹⁸ Kožica, opna.

¹⁹ Vlažnost.

²⁰ Krutost.

²¹ Svrbež.

²² Nokat.

²³ Mrlja.

²⁴ Čir.

bantuju²⁵ ter bela mezdra na vid stane. Očigledno se radi o ulceracijama sa stvaranjem leukoma ili panusa. Budući da je rožnica prozirna teško je na prvi pogled uočiti je li patološki proces na rožnici ili dublje, zbog čega i Belostenec govori o čirevima na šarenici (*kolobaru*). Također spominje i *bradavicu kâ se na beline oka dela*, što bi po svoj prilici odgovaralo kakvom lipomu u području bjeloočnice. U svezi s hematomom vjeđa navodi *očne modrice*, odnosno *koji černe i natečene oči ima od vudarcev*.

U skladu s tada uvriježenim poimanjem da je siva mrena, katarakta, izljev tekućine odozgo pa ispred leće (po čemu je i dobila ime jer katarakta znači slap) Belostenec piše: *cataracta, humorum ex oculis effusio, inter corneum et chrystalloidem congelatorum – kožica kâ oko zapira*. Pod terminom *glaucoma* ima dva objašnjenja: 1. *modro belkasta ili sivasta piknja v oku* i 2. *beteg koji iz fajtnoće zhajajuči belkaste čini oči*. Ni jedan ni drugi opis ne odgovaraju sasvim kliničkoj slici bolesti koju danas nazivamo glaukomom, no impresionira dio rečenice koji naslućuje patofiziološka zbivanja: *zhajajuči iz fajtnoće*, tj. proizlazeći iz vlažnosti, jer se tek od Mackenzia (1830) zna da do glaukoma dolazi zbog nakupljanja očne vodice. Spominje i fotopsiju: *iskre kê se vide pred očima*. Konačno, Belostenec ima izričaj i za sljepoću na osnovi optičke atrofije: *tupost i zapertje videnja prez vsake boli i očitoga zlamenja na očeh*, tj. *gda oči svetle ima, a metemtoga nikaj ne vidi*. Doista sažet, ali jasan opis!

Od ostalih patoloških stanja Belostenec spominje epiforu: *beteg gda iz očih suze kaplju*, egzoftalmus: *očih ispučenje*, hemeralopiju: *v noći koji nikaj ne vidi*, i niktalopiju: *v noći koji bolje vidi neg ob dan*. Za osobu koja ima strabizam rabi nekoliko naziva: *škiljavec, škiljast, škiljogled, priškiljav, krivogled, križogled, krivook* i *šperljav*. Onima koji vide *mlahavo* pomažu *očali*. Postoje *očali staroga vida*, dakle za prezbiope, i *očali mladoga vida*, tj. za miope koji imaju *kratek vid*. *Očali se čuvaju u očalnom toku*, a izrađuje ih *očalov mešter* (*ocularius faber*).

Oči liječi *očni vrač*, *očih vračitel*, koji propisuje *vračtva za oči* (*collyrium*), *očnu mast* i *očni flašter*. Među instrumentima za očnu kirurgiju Belostenec spominje *phacotos, scalprum chyrurgicum lentem referens*, dakle instrument za operaciju katarakte (u to doba katarakta se operirala reklinacijom, a ne ekstrakcijom), no nažalost ne daje hrvatskoga naziva. U liječenju navedene bolesti rabi se trava *Aegilops* (vlasulja, *Festuca*), koju *nekoji zovu divja zob, neki vučjak, neki sverepak*. Kod *bione* (zamućenja rožnice) dobro je stavljati izmet grlice ili ptice postolka (*Cenebris*). Savjet je pomalo čudan kad se znade da je prema biblijskoj legendi Tobija baš oslijepio kad mu je u oči pao izmet lastavice. Belostenec navodi i recept protiv crvenila oka: neka se kuhano jaje raspolovi i svaka polovica stavi na jedno oko da stoji preko noći. Spominje i biljku *očna radost* (*Euphrasia officinalis*), koja je bila u širokoj uporabi u pučkoj okulistici, o čemu govore i njezina brojna imena: *vidac, vidica, vidičak, vidovčevica, vido-*

²⁵ Dodijavati; ovdje: mučiti, spopadati.

*vita trava, vidova trava, vidovača, vidoka šarena, očanica, oćec, oći divice Marije, oći Matere Božje, trava sv. Lucije, ruže sv. Lucije.*²⁶ Kod *aloe* daje napomenu da je ta biljka korisna vidu (*visui utilis*). Doista je dokazano da vodeni ekstrakt iz lišća aloe, načinjen po metodi ruskoga oftalmologa Vladimira Filatova, sadrži biogene stimulatore koji povoljno djeluju na oko, a danas se rabe i u školskoj medicini.

Ostala patologija

Raznovrsnost patoloških promjena na koži našla je odraza i u ovom Rječniku. Traumatske promjene su *rane*, na kojima se stvara *krasta* ili *rane kora*, a kad rana zacijeli može ostati ožiljak: *brazgotina, skula, rane zvracene znamenka* ili *zlamenje zacelene rane*. Tupe traumatske promjene dovode do modrice (*černjavke*) ili u jačoj mjeri do krvnoga podljeva, hematoma: *fučka, veli se osobito netećenje od vudarca kot jabuka ali oreh*. Ostale čvornate izrasline naziva *fuga, fruga* ili *herga, orašak na človeku*, odnosno *guka*, ako se radi o većoj tumorskoj izraslini. Izraslina može biti lojna cista, aterom: *natećenje koje se napravlja ali na vratu človečjem, pod pazuhom, ali na bokeh etc., v kojem je gnoj spodoben k kaše*. Upalne promjene kože su *prišč, priščaj* ili *mehurčec*, dok je veći čir, furunkul, potkožnjak (*mozol*), a ako se više čireva skupi na jednome mjestu nastaje karbunkul: *natećenje, nabuhtenje čerleno vse okolu, a zgora prišči čerleni, černi, a negda bleđi, zdola i v okol tvrdo*. Karbunkul se širi u dubinu i uz gnojenje uzrokuje i nekrozu tkiva (phagedaena): *mozol meso razjedajuči do kosti*, ili se rasprostire na širem području (flegmona): *jasla, poganac*. Tu je i gangrena: *meso na rane mervto kô se dalje razhaja*. Belostenec nadalje spominje *lišaj, verbanec* i *bradavke*. S gljivičnim oboljenjima vlasišta i brade mogle bi se poistovjetiti promjene koje naziva *grinta na glave človečje* te *ficus, beteg tj. mozoli na glave, v brade etc. na spodobu fige*,²⁷ *dvoje versti: 1. tvrđi i okrugli, 2. mehki i puni gnoja*.

Razmotrimo još groznice (*zimlice, ognice*) i druge zarazne bolesti (*beteg koji se rad drugoga prime*). Među groznicama Belostenec razlikuje *zimlicu vsagdašnjju* (quotidiana), *tretjaču* (tertiana), *četertaču* (quartana; trodnevna i četverodnevna groznica znakovite su za malariju), *sedmaču* (septana), nadalje stalnu (*vsestatna zimlica*) i periodičnu (*kâ u stanovitom vremenu dohaja*), *dnevnu* (tj. jednodnevnu), zatim *zimlicu snemu, kâ spati čini* (može se raditi o smetenosti kod tifusa, ali i o letargičnom encefalitisu), *ognjenicu* (febris maligna seu hungarica, odnosno pjegavac), *zimlicu otajnu sušeču do skončanja človeka* (sušica), *zimlicu z derhtanjem kruto merzlu, zimlicu kruto z velikum vručinum, kâ vusta prišči, zimlicu od koje su ruke i noge merzle, jezik pako*

²⁶ Sv. Lucija, ranokršćanska mučenica, postala je zaštitnica vida jer su joj zbog ustrajanja u vjeri iskopane oči. No i njezino samo ime ima veze s vidom (lat. *lux, lucis*: svjetlost).

²⁷ Smokva.

okoren, zimlicu z velikem ognjem i vonjbum²⁸ i dr. Naravno tu su i druge »stare« zara-
zne bolesti, kao guba, kuga i velike boginje (koze, bobinke, bleki), i »nove«, kao sifilis
(francuski beteg²⁹), uz dizenteriju (griža, gda zdola od človeka smrad³⁰ i kerv ide z bo-
ljum, sardobolja), kozice (detinjski bleki), ospice (doberc) i difteriju (gerlovica, beteg koji
gerlo davi).

Iako su u nozografskoj slici Belostenčeva doba prevladavale zarazne bolesti,
kao i uvijek bilo je i kroničnih i degenerativnih bolesti, no zacijelo manje nego danas
jer se trebalo provući kroz Scilu i Haribdu zaraznih bolesti da bi se dočekale zrele
godine. Pišući o vrstama bolesti Belostenec pod terminom *beteg* navodi više vrsta,
odnosno skupina bolesti: *smertni b.*, *b. koji se more izvračiti*, *b. koji se ne more izvračiti*,
ošter i jak b. (akutan), *općinski b.* (opći, tj. epidemijski), *koji se rad drugoga prime* (pri-
ljepčiv), *veliki beteg tj. opadavica* (epilepsija), *težek b.*, *bubregov b.*, *glavni b.* (tj. bolest
glave), *suhi b.* (sušica), *dvojni tj. od kojeg se dvoji* (tj. sumnja na bolest), *b. od kojega člo-
vek rad vumre*, *b. koji sim tam, ovam i onam po životu³¹ hodi*, *b. kotrigov*, *b. kojega zove-
mo derhtavec ili derhtavica* (kljenut), *zlatenični b.* (žutica), *velikoga spanja ili sna b.*
(neka živčana bolest, možda encefalitis), *červni ili glistni b.*, *kužni b.*, *vodeni b.*, *b. koji se
razhaja kakti sgrab, noćni b. ili koji na spečke³² kakti breme opada* (noćna mora). Pod
terminom *nemoč*, što je sinonim za *beteg*, Belostenec ponavlja neke od navedenih
naziva, ali i pridodaje: *n. bludna* (sifilis), *n. v koje človek nemre pljuvati ili van hitati
smrad*, *n. rodbinska, kâ po rodu ide* (nasljedna bolest). U latinsko-hrvatskome dijelu
Rječnika pod terminom *morbus* naći ćemo još: *dugo terpeči beteg* (kronična bolest), *od
leta do leta terpeči b.* (endemijska bolest) te čitav niz drugih bolesti razasutih po Rječ-
niku.

Zaključak

Kao što smo iz uvrštenih riječi rekonstruirali znanje o oku, očnim bolestima
i njihovu liječenju, te o koži i zaraznim bolestima, takva se rekonstrukcija može izve-
sti za sve organe i mnoge bolesti. Zadivljuje bogatstvo termina koje je Belostenec
navео; primjerice za vjeđe navodi sedam hrvatskih naziva, za »škiljav« čak osam!
Doista je *Gazophylacium* ne samo rječnik, nego i leksikon s obiljem medicinskih poj-
mova. No ne samo medicinskih – za koju god drugu znanost naći će se mnoštvo

²⁸ Smrad.

²⁹ Sifilis se u Europi počeo epidemijski širiti početkom XVI. st., nakon što je francuska vojska
opsjedala Napuljsko kraljevstvo (1494–95), pa su ga nazvali *morbus Gallicus* (francuska bolest) ili *mor-
bus Neapolitanus* (napuljska bolest).

³⁰ Izmet.

³¹ Ovdje u značenju organizma.

³² Pri spavanju.

termina. Od prirodnih i egzaktnih znanosti u Rječniku su zastupljene medicina (*znanost vračtva*), anatomija (*rasečenje ili rasporenje tela človečjega da se nuternja od Doctorov ili vračitelov ogledaju*; Belostenec rabi i termin zootomia: *razlandanja*³³ *znano*st), fiziologija (*spomenek ili govorenje od naravske*³⁴ *duguvanj*³⁵) i veterinarska znano

st. Iz svega ovoga je razvidno da je *Gazophylacium*, što u prijevodu znači riznica, doista riznica riječi pa neka ovaj prikaz dijela te riznice bude prilog izučavanju naše starije terminologije, koja je mjestimično bila čak i bogatija od današnje.

MEDICAL ISSUES IN IVAN BELOSTENEC'S GAZOPHYLACIUM

Vladimir Dugački
Croatian Medical Association
Croatian Society for Medical Terms

ABSTRACT: This paper focuses on the analysis of medical issues in *Gazophylacium*, encyclopaedic dictionary composed by Ivan Belostenec, a Croatian Paulist. *Gazophylacium*, with its dictionary richness, was equal to European dictionaries of the time, while the medical advices that Belostenec gives are synchronized with modern medical knowledge. In accordance with this, the paper deals with medical advices, terms for medical staff and institutions, as well as medicinal and apothecary equipment, with special attention given to ophthalmological terms. Although today a great deal of advice is of little value, the emphasis is on useful medicinal herbs and treatments.

Keywords: *Ivan Belostenec; Gazophylacium; history of medicine; medical terms*

LITERATURA

- Belić**, Aleksandar: *Belostenec, Ivan*. Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, sv. I. Zagreb 1925, str. 161.
- Belostenec**, Ivan: *Gazophylacium*. Zagreb 1972–1973.
- Dugački**, Vladimir: Belostenčev *Gazophylacium* (1740.) kao zdravstveni savjetnik i izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja. *Gazophylacium* 10(2005) 1–2, str. 175–184.

³³ Rastavljanje; ovdje: razuđivanje.

³⁴ Koji se odnosi na prirodu.

³⁵ Posao.

- Dugački**, Vladimir: Starije hrvatsko okulističko nazivlje. *Acta medicorum* 16(1990), str. 16–19.
- Dugački**, Vladimir: Medicinsko nazivlje u rječniku dubrovačkog leksikografa Joakima Stullija. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 29(1991), str. 253–257.
- Dugački**, Vladimir: Habdalićev dikcionar (1670) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja. *Studia lexicographica* 1(2007) 1, str. 53–59.
- Dukat**, Vladoje: *Izvori Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«*. Zagreb 1923.
- Dukat**, Vladoje: *Latinska jezična grada u Belostenčevu »Gazophylacium-u«*. Beograd 1933.
- Hostl**, Igor: O Belostencu, njegovu djelu i podrijetlu, uz kratki uvod naslovljen: Zasluge i utjecaj pavlina na obrazovni i kulturni život Hrvata. *Hrvatska obzorja* 3(1995) 4, str. 863–874.
- Hraste**, Mate: *Belostenec, Ivan*. Enciklopedija Jugoslavije, sv. I. Zagreb 1955, str. 427. Hrvatska enciklopedija, sv. II. Zagreb 2000, str. 39.
- Korade**, Mijo: Gazophylacium (1740.) Ivana Belostenca u kontekstu razvoja nacionalne i humanističke svijesti u Hrvata 17. i 18. stoljeća. *Gazophylacium* 10(2005) 1–2, str. 125–131.
- Kušan**, Fran: *Ljekovito bilje*. Zagreb 1938.
- Prpić**, Tomislav: Rječnik starokajkavskog medicinskog nazivlja. *Kaj* 7(1974) 11, str. 65–88.
- Szabo**, Agneza: Političke i društvene prilike u Hrvatskoj u doba pisca i leksikografa Ivana Belostenca (o. 1594./5. –1675.). *Gazophylacium* 10(2005) 1–2, str. 7–17.
- Sekulić**, Ante: Svagdašnjica hrvatskih pavlina, *Gazophylacium* 10(2005) 1–2, str. 19–23.
- Šojat**, Olga: Ivan Belostenec kao pjesnik, pisac i leksikograf. *Kaj* 11(1978) 1, str. 61–91.
- Šojat**, Olga: *Ivan Belostenec*. Zagreb 1978.
- Težak**, Stjepko: Četvrt tisućljeća Belostenčeve jezične riznice. *Kaj* 24(1991) 1, str. 13–19.
- Vončina**, Josip: *Leksikografski rad Ivana Belostenca*. Zagreb 1973, str. III–XLVII.
- Vončina**, Josip: *Belostenec, Ivan*. Hrvatski biografski leksikon, sv. I. Zagreb 1983, str. 622.